

Il Lexicon Istoric Retic – 3135 artitgels davart istorgia, geografia e cultura rumantscha e grischuna

■ Il Lexicon Istoric Retic (LIR) preschenta il svilup politic, economic, social e cultural da la Rumantschia e da tut il Grischun, e quai da la preistorgia fin il temp preschent. El cuntogna artitgels da famiglias, biografias, artitgels geografics e tematics. Il LIR furma ina part dal project naziunal Lexicon istoric da la Svizra (Historisches Lexikon der Schweiz, HLS). L'entir cuntegn dal LIR è accessibel dapi il 2004 online sut www.e-lir.ch. L'ediziun stampada è cumparida ils onns 2010/2012 en

dus toms da mintgamai radund 600 paginas illustrads ritgamain. Chatta preschenta il concept, ils singuls pass da realisaziun ed il cuntegn dal LIR a basa dals texts introductivs cuntegnids en l'emprim tom da l'ediziun stampada.

Da la planisaziun a la realisaziun

Ils 31 da mars 1987 ha l'Academia svizra da las ciencias umanas inoltrà a las autoritads federalas il concept per in nov lexicon istoric davart l'entir intschess svizzer en dusesch toms cun trais ediziuns identicas en tudestg, franzos e talian.

In'ediziun rumantscha era medemamain vegnida examinada, per motivs finanzials e pratics na l'han ins dentant betg sviluppà vinavant. Pli tard percunter ha il concept er previs la pussaivladad d'ina ediziun parziala en lingua rumantscha. Strusch ch'il project per il nov Lexicon istoric da la Svizra (Historisches Lexikon der Schweiz, HLS) era vegnì inoltrà, ha la Lia Rumantscha pretendì che l'ediziun parziala rumantscha vegnia immediat prendida per mauns e realisada ensemen cun il HLS. Gia en sia sesida constitutiva ha il cussegl da fundaziun (anc) provisoric decidì ils 19 da november 1987 da reprender e persequitar l'idea d'in'ediziun en la quarta lingua naziunala. La finanziaziun da quella n'era dentant anc betg sclerida, perquai ch'ins n'aveva betg previs ils meds finanzials necessaris en l'emprima perioda da contribuziun 1988–1991. Sin giavisch dal cussegl da fundaziun ha la Lia Rumantscha fatg ina dumonda da subsidi a la Confederaziun, e las autoritads federalas han alura accordà in credit spezial per ils onns 1988–1991; dapi il 1992 finanziescha la Confederaziun l'ediziun rumantscha en il rom dals credits ordinaris per il HLS.

Uschia han ins pudì stgaffir a Cuir, sper Blinzuna, la segunda redacziun ordaifer la redacziun centrala a Berna. Ils 16 da december 1988 ha il cussegl da fundaziun tschernì il cusseglier naziunal Martin Bundi sco emprim manader da la redacziun, engaschè a temp parzial a partir dal 1. d'avrigl 1989 (dapi il 1. d'october 1991 Adolf Collenberg). En in'emprima fasa ha la nova redacziun elavurà, en cooperaziun cun il chaure-

Ils dus toms da l'ediziun stampada, cumparids il 2010/2012.

datur, il concept per il «Lexicon Istoric dalla Rumantschia» – sco quai che l'ediziun sa numnava l'emprim (a partir dal 1999 Lexicon Istoric Retic, LIR). Ils 21 da matg 1990 ha il cussegl da fundaziun dal HLS approvà il concept dals 20 d'avrigl 1990 che serva dapi alura, senza avair subì midadas essenzialas, da basa a l'ediziun rumantscha planisada (oriundamain) en in tom.

Accents geografics e tematics

Tenor il concept valan per il LIR, sco quarta ediziun linguistica, da princip las medemas directivas e normas sco per las autras trais ediziuns linguisticas. Il cuntegn dal LIR tracta oravant tut il spazi grischun, dond l'emprima prioritad als territoris anc oz rumantschs, alura a las parts oriundamain da lingua rumantscha e finalmain a las autras regiuns linguisticas dal Grischun.

Ordaifer ils cunfins chantunals actuals recepescha il LIR la situaziun geografica da la Rezia, diversa d'ina epoca a l'autra, uschia il spazi dals Rets, la provinza Raetia, la Currezia medievale, il Stadi liber da las Trais Lias cun sias Terras subditas ed il chantun Grischun sco part da la Confederaziun. Ultra da quai vegnan er tractadas a moda concisa las pli impurtantas destinaziuns – pajais e citads – dals emigrants rumantschs.

Il LIR n'è damai betg in lexicon chantunal grischun, mabain in'ovra da consultaziun davart l'istorgia dal spazi retic cun in focus particular sin l'istorgia bimillennara da l'intschess cultural rumantsch.

Aspects lexicografics

Dal punct da vista lexicografic surpiglia il LIR il concept dal HLS, el n'è dentant betg ina simpla copia da quel. El cuntogna d'ina vart tut las infurmaziuns dal

HLS pertutgant il territori da l'anteriura Rezia Sura. Quests artitgels èn vegnids scrits d'auturs grischuns e da specialists externs e redigids da la redacziun centrala a Berna. Il LIR preschenta ina part dals total 3135 artitgels en translaziun integrala: 160 artitgels da famiglias, 965 biografias, 461 artitgels geografics e 36 tematics.

Auters artitgels èn vegnids surpigliads ed adattads als basegns ed intents specifics dal LIR: ils ins èn vegnids reducids a l'infurmaziun retic-grischuna, en auters artitgels remplazzà u amplifitgescha l'infurmaziun specificamain retic-grischuna quella generala svizra. Quai pertutga 8 artitgels da famiglia, 193 biografias, 16 artitgels geografics e 48 tematics. In exempel furma l'artitgel «Turitg» che cumpiglia en il LIR, senza l'illustraziun, ina suletta colonna (HLS: 12 colonnas) e che sclerescha exclusivamain la rolla da la citad a la Limmat per il Grischun ed ils Rumantschs.

Ina gronda part dals artitgels, numdamain 8 artitgels da famiglia, 635 biografias (oravant tut da scripturs e publicists rumantschs), 169 artitgels geografics (fracziuns, chastels) e 442 tematics (litteratura e cultura rumantscha, chant rumantsch, scolas, instituziuns ed uniuns sco er artitgels generals tractads sut l'aspect grischun: la chatscha, la pestga, il pauperesser, la musica e. a.) èn vegnids scrits aposta per il LIR e cumparan mo en quel. I sa tracta d'artitgels da persunas, lieus e tematics ch'han ina tscherta impurtanza per la Rezia, che n'adempleschan dentant en il HLS betg ils criteris da recepziun. Ma er quests artitgels, scrits tuts d'auturas ed auturs grischuns qualifitgads, èn vegnids examinads scientificamain, sco quels dal HLS.

Il concept dal LIR munta ch'ils Rumantschs han, per uschè dir, l'ivetta e la petta: il HLS porscha infurmaziuns generalas e cumprimidadas en in context naziunal ed internaziunal e cuntogna in artitgel «Graubünden» cumpact da la preistorgia fin il di dad oz, repartì en il LIR sin in dumber d'artitgels spezial; il LIR da sia vart offra ultra da quai infurmaziuns specificas retic-grischunas e rumantschas.

Sfidas linguisticas

Il LIR cumpara per raschuns praticas en la nova lingua da scrittira rumantsch grischun. Ina repartiziun sin ils differents idioms u perfin la concentrasiun sin in sulet da quels è vegnida sbittada per motivs concepziunals e politic-linguistics e n'avev organisatoricamain betg pudì vegnir dumagnada. La Lia Ru-

mantscha è stada pronta da schliar ils problems da la giuvna lingua da standard anc betg sviluppada en tut ils detagls.

Dal punct da vista da la lingua ha il LIR – sut la direcziun dal redactor linguistic Manfred Gross – stuì dumagnar, ultra dal register lexicografic nunusità e da la gronda quantad da texts stilisticamain fitg divers, pliras sfidas: la creaziun da terminologia nova, istorica ed autra, che fa dal LIR in vair arcun lexicologic; la standardisaziun da la nomenclatura rumantscha a l'interiur ed exteriur dal Grischun; la determinaziun da la scripziun dals nums da persunas istoricas, savens differenta d'ina regiun a l'autra; la normaziun da las abreviazions e dals acronims utilisads; la denominaziun da societads, instituziuns ed associaziuns; la scripziun grond e pitschen, schliada a moda pragmatica analog a la versiun franzosa e taliana dal HLS; la consistenza terminologica e stilistica; la correctezza da la lingua e la fluiditad e legibilitad dals texts.

Cuntrari a las autras linguas naziunals svizras, ha la redacziun dal LIR stuì recuperar la mancanza quasi totala d'in standard istoric scientific ed ha stuì definir, en stretga collavuraziun cun la partiziun Linguistica Applitgada da la Lia Rumantscha, l'Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun e la Cumissiun da nomenclatura dal chantun Grischun, ils standards linguistic per il LIR. Sper ils nundumbraivels terms ch'han stuì vegnir creads da nov, han chattà access en il LIR er numerus plects rumantschs istorics – preromans, latins u emprestads dad auters linguatgs – sco er ils vegls topònims rumantschs documentads (Clavenna, Ligiaun, Suogl e.a.). Ils resultats da tut ils sforzs da standardisaziun èn entrads en la banca da datas linguistica rumantscha, il Pledari Grond (www.pledarigrond.ch) ed èn uschia accessibels online a tut ils interessads.

L'experientscha fatga durant il lung viadi dal LIR, da si'entschatta en ils onns 1990 fin sia publicaziun, è stada linguisticamain positiva en tuts regards. A quels che din ch'ins na possa betg scriver endretg il rumantsch, pertge ch'el saja stretg e manglus, pudain nus replitgar cun Jachiam Bifrun: Il rumantsch è, sco autras linguas, senz'uter applitgabel er per ovras pli complexas e pli pretensiusas sco il LIR. La differenza è forsa quella che nus Rumantschs n'essan betg disads da leger tals texts. La redacziun dal LIR è perquai sa sfadiada da crear ina lingua pli simpla e pli bain chapibla pussaivla e tuttina satisfar a las pretensiuns d'in lexicon istoric.

La prestaziun linguistica dal LIR è

pia ina dubla: ils Rumantschs pon consultar lur lexicon retic-grischun en lur atgna lingua, sviluppada ed amplifitgada tras il diever sin quel nov champ; il rumantsch grischun ha pudì profitar en la fasa da l'ulteriura standardisaziun per l'introducziun da la lingua unificada en scola da la vasta lavur redacziunala dal LIR.

Dals emprims artitgels sur il portal online a la versiun stampada

La glista da chavazzins è vegnida concepida avant il 1990 sin basa da quella dal HLS e cumplettada ensemen cun il HLS en il decurs da bundant 10 onns. Il 1995 han ins inizià la redacziun dals artitgels surpigliads dal HLS ed ins ha cumenzà a producir, ensemen cun auturs externs, artitgels scrits aposta per il LIR.

Suenter bundant in decenni han ins pudì prender en mira las emprimas publicaziuns. Dal 1999 fin il 2007 èn ils artitgels geografics vegnids publitgads en las «Annalas da la Societad Retorumantscha», e dapi il 2004 po il e-LIR, ch'è vegnì sviluppà da la firma IC Surselfa a Glion, vegnir consultà en l'internet (www.e-lir.ch). Cun la fin dal 2008 è stada terminada la producziun e redacziun dals artitgels dal LIR.

L'onn 2007 han ins cumenzà cun las lavurs preparativas per la stampa: En la redacziun centrala a Berna è vegnida furmada ina gruppa da lavur LIR ch'è s'occupada, en collavuraziun cun la redacziun rumantscha, da l'illustraziun, da la redacziun finala e da dumondas graficas. Suenter ina procedura da tscherna pli lunga, ha la chasa editura Desertina (Casanova Druck und Verlag, Cuir) survegnì la stad 2007 l'incumbenza da tgirar l'ediziun e la Südschweiz Presse und Print AG quella da stampar l'ovra. Cun planisar la publicaziun han ins realisà ch'il material elavurà dess in tom malpratic da bunamain 1200 paginas, perquai cumpara il LIR en dus toms in pau pli satigls, ma en la medema preschentaun grafica sco il HLS.

Concept grafic da l'ediziun stampada

Il concept grafic dal LIR, che cumpiglia ca. 700 illustraziuns e numerus infograficas, creadas per part aposta per quest lexicon, correspunda a quel dal HLS. El metta l'accent sin las funtaunas primaras da l'infurmaziun istorica e sin la varietad dals mediums. L'illustraziun metta er en evidenza la valur da perdita da la cultura materiala: mobiglias, costumes, accessoris da la vita da mintgadi, construcziuns, spazis publics, infrastrucaturas dal territori da la preistorgia a l'epoca contemporanea. La tscherna dals maletgs serva er a mussar l'existenza d'archivs e da collecziuns privatas e publicas. La redacziun iconografica dal LIR ha profità da la collavuraziun da nundumbraivels conservaders, archivars e documentalists.

La documentaziun visuala preschenta vegn accumpagnada da legendas pli u main sviluppadas che laschan «discurrer ils maletgs» en in dialog parallel al text dals artitgels. Mintgatant approfundeschan paginas dublas in tema spezialmain impurtant en l'istorgia da la regiun e ritgamain documentà tras ils archivars. Igl èn qua en tom I: Archivs, Biblas, Chasa da purs, Electricaziun, Fotografias, Gieus festivs istorics ed Inschigneria; ed en tom II: Mesiras e paisas, Paraulas, Posta, Rain, Sport d'enviern e Viafier retica.

La preschentaun:

Dossier «Lexicon Istoric Retic».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1441
www.chatta.ch

Il Lexicon Istoric Retic sco ch'el sa preschenta en la rait.